

Romeins *Breukvlak* en de Nederlandse geschiedenis

E. H. KOSSMANN

De organisatoren van deze zitting hebben mij gevraagd de discussie vanmiddag in te leiden en zij hadden daar een specifieke reden voor. U herinnert zich misschien dat ik al weer heel wat jaren geleden een boek getiteld *De Lage Landen* heb gepubliceerd waarin een hoofdstuk voorkomt dat ik 'Synthese' heb genoemd. Het behandelt de geschiedenis van Nederland en België van omstreeks 1895 tot 1914, dat is dus precies de periode die Romein in zijn *Breukvlak* beschreef. De naam van het hoofdstuk alleen al doet verwachten dat ik van Romeins conceptie voor mijn eigen verhaal geen gebruik heb gemaakt en, concludeerden de organisatoren, ik zou hier dan ook kunnen uitzetten waarom die mij niet nuttig had geschenen. Ik zou, met andere woorden, kunnen tonen waarom de conceptie mijns inziens niet, of niet goed op de Nederlandse geschiedenis toepasbaar is. Wel, ik vond dit een vriendelijke uitnodiging en zonder er veel over na te denken, nam ik haar dankbaar aan.

Ik heb de laatste dagen echter wel over de zaak moeten nadenken en dat viel me helemaal niet mee. Daar is in de eerste plaats een chronologisch probleem. Ik weet namelijk niet meer wanneer ik het idee om ons *fin-de-siècle* als een synthese te beschrijven heb bedacht en ik kan dat ook niet meer nagaan. Met het schrijven van dat hoofdstuk zal ik waarschijnlijk omstreeks 1970 bezig zijn geweest, na het verschijnen van Romeins boek in 1967, dat ik toen het uitkwam kocht en las. Hoe verklaar ik dan dat ik omstreeks 1970, aan het werk aan mijn hoofdstuk, niet aan Romeins *Breukvlak* heb gedacht en het beslist nooit bij mij is opgekomen zijn concept als leidraad te nemen? Achteraf gezien is dat ook voor mijzelf verbazingwekkend en zelfs enigszins verontrustend. Ik zou mezelf hoger achten wanneer ik kon zeggen: ik heb Romeins visie indertijd voor de Nederlandse geschiedenis irrelevant geacht. Of: ik vond de conceptie verkeerd. Maar zo was het niet. Ik heb het *Breukvlak*, al kende ik het en noemde ik het ergens in een noot 'meesterlijk', eenvoudig, zonder nadere reflectie en zonder polemieken, geïgnoreerd en zeker niet tegenover zijn beeld van de periode een tegenbeeld willen opstellen. Had ik het beeld van de synthese al voor het *Breukvlak* verscheen in mijn hoofd en was ik daar zo voldaan mee dat ik andere ideeën niet toeliet? Of was er iets anders wat mij uit Romeins universum buitensloot? In het eerste geval zou het geheel aan mijn eigen ontoegankelijkheid te wijten zijn dat ik Romeins visie niet alleen niet recipieerde maar er zelfs de eventuele bruikbaarheid niet van overwoog; in het tweede geval zou iets in Romeins boek mijn tekortschieten verklaren. Dat laatste vind ik aantrekkelijker en daar kies ik vanmiddag dus voor. Maar laat ik voor ik dit uitwerk eerst met klem zeggen dat Romeins *Breukvlak*, een boek van 900 pagina's waaraan de auteur tien, twintig jaar heeft gearbeid, natuurlijk een heel andere statuur heeft dan een enkel hoofdstuk van een zestigtal bladzijden in een boek als het mijne. Ik zou niet graag de indruk wekken dat ik dit niet beseft.

Goed dan, ter zake. Het is, vind ik, ook nu, bijna een kwart eeuw na zijn publikatie, bepaald niet gemakkelijk vat op het boek te krijgen. De these is zo bekend dat zij nu niet herhaald behoeft te worden: omstreeks 1900 slaat (om Romeins terminologie te gebruiken) de hele werkelijkheid — de sociale, de economische, de politieke, de culturele — om. Dit is een dramatisch beeld. Het wil echter niet helder voor ogen komen. Wat moet men zich bij 'omslag' eigenlijk denken? In het Engels blijkt het niet vertaalbaar: daar heeft men zich moeten behelpen met *transformation*, wat minder dramatisch is, en tegelijk toegankelijker. Met al zijn dialectiek, zijn 'en-en', zijn 'ondanks of juist door' en die vele andere wendingen waarmee Romein probeerde de tegenstrijdigheden in de werkelijkheid zowel te onderkennen als te overwinnen (om in zijn stijl te blijven) mocht hij toch ook graag diepe cesuren in de geschiedenis constateren.

Nogmaals, de voorstelling is bekend. De tendenties die zich tegen de Europese bourgeoisie, haar politieke en economische macht, ook in de rest van de wereld, haar vooruitgangsgeloof, haar positivisme verzetten, werden zo intens dat zij omstreeks 1900 haar zelfvertrouwen begon te verliezen en veel van haar oude zekerheden moest verlaten. Het individualisme en rationalisme sloeg om in velerlei vormen van collectivisme en irrationalisme en het specialisme van de negentiende-eeuwse burgerlijke wetenschap sloeg om in het holisme met zijn nadruk op collectieve verbanden, een ordenend totaliteitsdenken dat men op vele terreinen ziet werken en vooral natuurlijk op dat van de sociologie. Maar of de politici, de filosofen, de schilders enzovoort enzovoort nu opteerden voor spiritisme, psycho-analyse, expressionisme, nihilisme, racisme, communisme enzovoort enzovoort, of ze nu nieuwe partijen of kerken organiseerden dan wel zich in hoogmoed terugtrokken, alle verandering, hoe individueel, nationaal, sociaal, regionaal bepaald ook, was deel van één grote omslag, één transformatie.

Ik heb de realiteitswaarde van deze voorstelling, die zonder twijfel indrukwekkend is, nooit goed kunnen taxeren. Ik kan me voorstellen dat een historicus wil beschrijven hoe een min of meer gesloten cultuurideaal op een gegeven ogenblik uitgeput blijkt en van diverse zijden wordt ondermijnd. Dat, dunkt mij, deed Paul Hazard in zijn *Crise de la conscience européenne*. Maar zo interpreteerde Romein zijn crisis niet. Zijn crisis omvat veel meer dan die van Hazard. Bovendien leidde Hazards crisis tot de vervanging van het versleten cultuurideaal door een nieuwe min of meer dominante stroming: de Verlichting. Iets vergelijkbaars laat de twintigste eeuw niet zien. Indien de burgerlijke wereld van de negentiende eeuw een zekere eenheid vertoonde in haar politieke en sociale zelfvertrouwen en haar optimistische cultuuropvatting, in wat voor nieuwe eenheid sloeg deze omstreeks 1900 dan om? Krijgt men, als men Romein leest, niet eerder dan van één alomvattende omslag, de indruk van een stuk hard glas — de burgerlijke wereld van de negentiende eeuw — dat in duizend scherven uiteenbreekt, of van een ontploffing in het inwendige van een bol waardoor deze in flarden verscheurd wordt?

Nu moet gezegd worden dat Romein zelf ook herhaaldelijk deze suggestie wekt. Er

zijn heel wat bladzijden in het boek waarin men eigenlijk alleen maar over desintegratie, verwarring, eindeloos gedebatteer leest zonder uitzicht te krijgen op hetgeen de omslag voortbracht. Zeer vaak gebruikte Romein ook niet het woord omslag maar het woord crisis en soms sprak hij zelfs (II, 153) van de 'algemene crisis der eeuwwisseling'. De term is misschien enigszins ongelukkig omdat hij in ons spraakgebruik een negatieve klank schijnt te hebben. Een crisis is niet goed, menen velen van ons. Romein bestudeerde deze door hem geconstateerde crisis echter zeker niet alleen met afkeuring. Hoe zou hij ook? Hij was persoonlijk zonder twijfel in allerlei opzichten gehecht gebleven aan de burgerlijke waarden waarmee hij was opgegroeid; de discipline van zijn bestaan, zijn enorme ijver, zijn behoefte aan ordening zowel op het intellectuele vlak als in zijn dagelijkse existentie kunnen toch zeker als burgerlijk worden gekarakteriseerd. Het zijn in elk geval aan de burgerlijke levensleer ontleende instrumenten, die hij gebruikte om zekere storingen in zijn eigen psychische huishouding te beheersen. Maar in principe was hij uiteraard afkerig van de heerschappij der bourgeoisie en waardeerde hij haar desintegratie als historisch onvermijdelijk en moreel gerechtvaardigd. De crisis van de burgerlijke wereld leverde bovendien heel wat moois op. Met grote bewondering beschreef Romein de uitermate levendige discussie uit die tijd, de overstelpende rijkdom aan gedachten en onderzoeksresultaten van de wetenschap, de avontuurlijkheid van de kunsten. Romein bestudeerde niet enkel een 'herfsttij' maar ook een 'crise de la conscience européenne', om het zo uit te drukken.

Toch is en blijft crisis een term die Romeins standpunt niet volledig bepaalt. Het ging hem immers om die zogenaamde omslag. Uit de crisis kwam iets voort wat een zekere eenheid bevatte, al zagen de mensen van toen dat nog niet scherp. Ergens in het begin van het boek schrijft Romein (1,49): 'Voluntarisme, relativisme, intuïtie, onderbewustzijn, subjectivisme, synthese, het zijn slechts verschillende namen voor de nieuwe of hernieuwde denkmatrijs, die zich rond de eeuwwisseling begon te vormen'. Hier staat nogal wat! Allerlei op het oog verschillende verschijnselen en ambities blijken slechts verschillende namen voor een nieuwe denkmatrijs; die verschijnselen en ambities zijn fundamenteel dus identiek, ze bezitten dezelfde kern, ze zijn slechts uiterlijk verschillende vormen van een zelfde wezen, een zelfde nieuwe intellectuele orde. Het merkwaardige is nu echter, dat Romein, wanneer hij deze stelling op de volgende bladzijden uitwerkt, een element beklemtoont dat al deze verschijnselen identiek zou maken: de algemene onzekerheid van de Europese burgerlijke wereld. Romein zelf constateert vervolgens (I, 50) in een zelfs voor zijn doen wel zeer ingewikkelde zin dat de zuivere wetenschap uit deze tijd toch waarlijk niet door onzekerheid werd beheerst—een, gegeven de duizelingwekkende ontwikkeling van zowel de inhoud als de functie van de exacte wetenschappen in de twintigste eeuw, toch wel buitengewoon belangrijke exceptie. Maar hij deed daar in zijn hier niet transparante argumentatie eigenlijk niets mee, zodat het betoog vervaagt. Het hoofdstuk eindigt met de zin: 'Van die algemene onzekerheid werd de Europese psyche van omstreeks 1900 de weifelende weerkaatsing'.

Het is uitdrukkelijk niet de intentie om van deze inleiding tot onze discussie de zoveelste recensie van Romeins werk te maken. Ik wees op deze passage dan ook alleen maar om de moeilijkheid aan te geven waarop men stuit als men zou overwegen Romeins conceptie, zoals het in ons programma luidt, op de Nederlandse geschiedenis toe te passen. Zou men dan moeten nagaan of de Nederlandse cultuur, economie en politiek van omstreeks 1900 voortkomen uit een psyche die de weerkaatsing—en dan nog wel de weifelende weerkaatsing — van een algemene onzekerheid werd, terwijl deze onzekerheid tegelijkertijd de nieuwe denkmatrijs vormde? Deze vraag is niet ironisch bedoeld. Maar zij is wel zo gesteld dat het antwoord voor de hand ligt: Romeins conceptie, op deze manier geformuleerd, omvat zo veel en is zo vaag dat ik niet goed zie hoe ik haar toepasbaarheid zou kunnen onderzoeken.

Men kan natuurlijk ook op een andere manier met de hier gestelde kwestie omgaan. Romein besprak in zijn 42 hoofdstukken 42 deelgebieden en onder die zijn er zeer vele die ook door de Nederlandse politiek, het Nederlandse bedrijfsleven, de Nederlandse kunst en de Nederlandse wetenschap werden bewerkt. De vraag wordt dan of de Nederlandse manier van optreden op deze gebieden al dan niet bij Romeins analyse ervan past. Bevestigen Nederlandse verschijnselen het door hem gegeven beeld of juist niet? Vormen de Nederlandse koloniale politiek, diplomatie, nationalisme en al die andere in het eerste deel geschetste zaken bijdragen tot de algemene onzekerheid of wordt het karakter ervan daardoor veroorzaakt? En participeerden de Nederlandse geleerden, gelovigen, schrijvers en kunstenaars aan de in het tweede deel beschreven werkzaamheden in dezelfde geest als Romein het zovele anderen meende te zien doen? De zou echter werkelijk niet weten hoe men zulke vragen bevredigend kan beantwoorden. Romein zelf noemt soms Nederlandse voorbeelden die zijn these steunen maar preponderant zijn ze in zijn panorama van geheel Europa en zelfs de gehele wereld uit de aard der zaak niet. Dat de Nederlanders in deze periode graag aan internationale samenwerking meededen, in allerlei opzichten heel goed pasten in het tijdsbeeld en op de hoogte waren van wat er in de wetenschappen en de kunsten in Europa aan nieuws werd bedacht en beproefd, staat overigens in het geheel niet ter discussie. Maar hoe zou men kunnen nagaan welk deel daarvan de trekken vertoonde die Romein voor typerend hield? Romein was misschien van mening dat Nederland in zijn beeld inpasbaar was al behoorde het niet tot de koplopers in de heerscharen van de tijdgeest.

Het is trouwens met de tijdgeest bij Romein eigenaardig gesteld. In zijn bekende essay over 'Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap' dat in 1937 werd gepubliceerd en in 1946 in zijn *In opdracht van de tijd* werd herdrukt, had hij met het begrip danig getobd. Hij had een valse en een ware tijdgeest onderscheiden. Dat was ook in het begin van de negentiende eeuw al eens gedaan, zij het niet in zulke bewoordingen, toen de Duitse liberalen die beweerden dat zij de tijdgeest representeerden, in de gevangenis werden gezet door wat dus alleen de valse tijdgeest kon zijn. Zo had in 1938 de ware tijdgeest van het dialectisch materialisme bepaald nog niet getriomfeerd over de valse tijdgeest van het fascisme. Met andere woorden, de ware tijdgeest zou pas in de toekomst heersen. Tijdgeest en eigentijdse werkelijkheid

werden op deze manier ruw uiteengebroken, ja, ze streeden op leven en dood met elkaar. In de geschiedenis van de tijdgeest was dit een verrassende wending. Toen Herder in zijn *Auch eine Philosophie der Geschichte* van 1774 het al veel oudere begrip zijn moderne inhoud begon te geven, bedoelde hij er iets heel anders mee dan Romein in 1938. De tijdgeest werd bij Herder het element waardoor de meest verschillende verschijnselen in een tijdvak tot een eenheid worden gemaakt: 'Der Geist des Jahrhunderts durchwebte und band die verschiedensten Eigenschaften'. Ja nog sterker. De gothische geest, de tijdgeest van de middeleeuwen — want daar had Herder het over—drong in het innerlijke en uiterlijke leven van de kerk binnen, vormde clerus en ceremoniën, leerstellingen en tempels, scherpte de bisschopsstaf tot zwaard, schiep prebenden, lenen en slaven. De tijdgeest was een ware creator. Zo ging de tijdgeest de negentiende eeuw binnen en zo vindt men hem bij Hegel en Ranke. De tijdgeest en de sociaal-politieke werkelijkheid behoren bijeen zoals de slak en zijn huis. Deze opvatting had iets zeldzaam aantrekkelijks. Zij bracht rust in de geschiedenis. In elk van haar perioden immers heerste de harmonie van slak en huis, van geest en werkelijkheid, van tendens en feitelijke beweging. Maar tegelijk voerde zij in de geschiedenis een ongekende dynamiek in. Zo singuliere, eigenaardige tijdvakken, gedragen door individuele principes en waarden, vormden een tafereel van onuitputtelijke afwisseling en bruisend leven. Pre-romantici, romantici en laat-romantici genoten ervan. Romein zag het in 1938 heel anders. Maar wat gebeurde er nu in zijn *Breukvlak?* Het is bekend: tijdgeest en werkelijkheid waren weer met elkaar verbonden geraakt. Ik ken weinig of geen boeken waarin de tijdgeest zo soeverein en gestreng over de eigentijdse werkelijkheid regeert als hier. We zijn terug bij Herder: 'Der Geist des Jahrhunderts — ach, laten we zeggen: der Jahrhundertwende — durchwebte und band die verschiedensten Eigenschaften'.

Misschien is het dit uitzonderlijke gezag van de tijdgeest dat de lezer van het *Breukvlak* het meeste treft. Alles wat Romein in zijn 900 bladzijden aanraakte werd rigoureuus onder deze autoriteit geplaatst en zelden slechts liet Romein blijken dat hij soms over ten slotte snel verwaaide modes en grillen schreef. Een enkele keer deed hij dat wel: zijn hoofdstuk over de zogenaamde 'kleine religies', 'Honderd en één profeten'(II, 212 vlg.), is lichter van toon dan de meeste andere, omdat Romein hier verschijnselen behandelde die hij keurig in zijn beeld kon passen maar niet serieus nam. Opeens denkt men: gelukkig, het hoort allemaal bij elkaar, maar toch, er is in die visioenen van de volgens Romein door onzekerheid voortgedreven profeten ook eenvoudige humbug, bedotterij, kinderachtige *rubbish* en pure modieusheid. De tijdgeest maakt grappen.

Indien ik nu terugkeer naar Nederland en naar mijn 'Synthese' genoemde hoofdstuk, dan wil ik ten eerste beklemtonen dat ik het begrip tijdgeest zeker niet zo'n autoritaire rol heb laten spelen als Romein. Mijn tijdgeest regeert met lichtere hand. Nu ging het mij ook om iets anders dan Romein. Ik probeerde te laten zien hoe een aantal in het publiek optredende, enigermate als representatief te beschouwen personen reageerde op de omstandigheden waarin hun maatschappij en cultuur waren komen te verkeren

en hoe zij die omstandigheden door middel van hun reactie probeerden te beïnvloeden. Het ging mij helemaal niet om het peilen van de Nederlandse psyche van omstreeks 1900; het ging mij evenmin om tot in de diepte doorwerkende omslagen of crises. Ik bekeek een bepaalde periode in de geschiedenis van een land en trachtte er enige kenmerken van te vatten, zeer tijdelijke, zeer snel weer verdwijnende kenmerken die geen of weinig sporen nalieten. Mij ontbrak vrijwel alle affiniteit met de in dit hoofdstuk beschreven ideeën; Romein voelde zich aan wat hij verzamelde en weergaf in veel gevallen in hoge mate verwant. Mijn afstand tot het bestudeerde object was aanmerkelijk groter, ook al omdat—ik herhaal het—mijn kennis van de materie veel beperkter was en is. Met andere woorden, ik gaf geen fundamentele tijdgeest het woord; ik beschreef een mode, een toen om allerlei redenen kennelijk als aantrekkelijk beschouwde conventie.

Om welke redenen en tot welk doel geconstrueerd? Een van de redenen was in mijn voorstelling de reserve waarmee allerlei min of meer representatieve geesten het tijdvak van de jaren 1880 gingen beschouwen. Zowel in België als in Nederland was dat decennium gekenmerkt geweest door veel opwinding: sociaal, politiek en cultureel. Er was veel gebeurd en er was veel gedeclameerd over de crisis waarin men verkeerde en de revolutie die voor de deur stond. Maar in de jaren 1890 bleek dat het allemaal zo'n vaart niet liep: de spanningen bleken beheersbaar. Economisch ging het goed. Het zou zeer vergezocht zijn te beweren dat Nederland omstreeks 1900 in een crisis verkeerde. Integendeel, zou ik denken.

Het is dan ook niet onbegrijpelijk dat men in de cultuur pogingen waarneemt om tegenover de excessief subjectivistische en individualistische neigingen van de Tachtigers andere waarden te beklemtonen. In zijn biografie van Jan Veth uit 1927 heeft Huizinga de tegenstelling zodanig uitgewerkt dat alle latere geschiedschrijving uit deze passages steeds weer inspiratie put. Men sprak toen over de nieuwe kunst, die men wilde creëren, de zogenaamde gemeenschapskunst. Men zocht naar eenheid, naar opheffing van de tegenstellingen in het bestaan die de lyriek van de Tachtigers had toegespitst. Ik hoef hier de details niet van weer te geven. In het 'Synthese' genoemde hoofdstuk heb ik geprobeerd te laten zien hoe een aantal auteurs, ieder op eigen gebied, aan deze behoefte vorm gaf. Zij zochten genezing, om het zo te zeggen, van de opwindingen van de jaren tachtig. Maar ze deden dit op een extreme wijze. Wat mij bij het lezen in de werken van die tijd opviel was de avontuurlijkheid van de theses die men verkondigde. Er is in de Nederlandse denkstijl van dit *fin-de-siècle* weinig bedaardheid. Of het nu Verwey of Bolland of Heymans of Gorter of Dèr Mouw betrof, zij gingen niet met voorzichtige stappen naar een of andere voorzichtige conclusie maar poneerden hun alomvattende visies met evenveel aplomb als opgewekt zelfvertrouwen.

De vraag is nu: kwam deze behoefte aan het comprehensieve voort uit een gevoel van onzekerheid dat ook de Nederlandse bourgeoisie zou hebben getroffen? De vraag is zinrijk omdat Romein uiteraard aandacht besteedde aan de manier waarop heel wat mensen in Europa naar een synthese zochten. Holisme, totaliteitsdenken, of hoe men

het ook noemen wil, waren natuurlijk niet puur Nederlandse aangelegenheden. Maar hoe moet men de vraag beantwoorden? Ik heb persoonlijk nogal wat moeite met de suggestie dat mensen die menen een synthetische zekerheid te hebben bereikt, daarnaar uit onzekerheid hebben gezocht, en een hele klasse, de bourgeoisie, die het in de gunstige economische omstandigheden goed ging, had weinig aanleiding tot onzekerheid. De bijna nationalistisch te noemen beschouwingen van bijvoorbeeld Blok en Van Vollenhoven maken bepaald de indruk niet uit onzekerheid voort te komen, al is het waarschijnlijk juist te veronderstellen dat de nadruk op nationale eenheid en grootheid als antidotum tegen het internationalisme van de socialistische beweging was gedacht.

Nog moeilijker wordt de zaak als men deze Nederlandse cultuur in het teken van een omslag wil plaatsen. Ik zou niet weten hoe dat zou moeten. Het lijkt me dat we hier in het geheel niet met een omslag te maken hebben maar met een tijdstijl die eigenlijk al weer snel voorbijging. Het was in Nederland een heel opgewekte, positieve tijdstijl, levendig, van hoog niveau, vol goede burgerzin, opbouwend. In Nederland vonden decadentie en *fin-de-siècle* pessimisme geen of weinig navolging. Maar deze tijdstijl verdween weer. Tijdens de eerste wereldoorlog werd de nationale zelfverzekerdheid ernstig op de proef gesteld. Na 1918 was er van het optimisme van 1900 niet veel meer over.

Laat ik de vraag dus zo beantwoorden: ik zou niet weten hoe men Romeins conceptie op de Nederlandse geschiedenis kan toepassen. Maar bladerend in het door hem verzamelde materiaal treft men heel wat gegevens aan waarvan men zegt: ja, zo deed men dat in Nederland ook.

Discussie over Ph. Kint, *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen, 1815-1850* (Dissertatie Nijmegen 1989; Amsterdam: VU Uitgeverij, 1989, viii + 460 blz., f 53,50, ISBN 90 6256 797 5).

H. K. ROESSINGH

In dit proefschrift over Oost-Vlaanderen tussen 1815 en 1850 poogt de auteur de economische ontwikkeling van de landbouw in deze provincie te achterhalen aan de hand van macro-economische grootheden. Om deze te verkrijgen, heeft hij zoveel mogelijk relevante gegevens op het laagste (meestal gemeentelijke) niveau verzameld en deze, met behulp van schattingen, verwerkt tot totaalgegevens voor de gehele provincie.

De doelstelling van zijn studie is na te gaan of de opvatting van Vandenbroeke en Vanderpijpen, dat de Vlaamse landbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw stagneerde en dat de agrarische productie de toegenomen bevolkingsgroei niet kon bijhouden, op juistheid berust¹. Tevens poogt hij te onderzoeken of ook de produktiviteit in de landbouw veranderde. En hierop slaat zijn hoofdtitel, want de slotconclusie van zijn studie is dat de landbouw in Oost-Vlaanderen tussen 1815 en 1850 het economisch leven niet alleen voor een dramatische terugval behoeftte en de economische motor op toeren hield, maar deze vooral ook in versnelling bracht (427).

Deze verrassende nieuwe conclusie en het feit dat de auteur met zijn boek ook een voorbeeld-functie heeft willen vervullen voor verder soortgelijk onderzoek (18), zijn aanleiding om de werkwijze van de auteur aan een kritische beschouwing te onderwerpen.

Zijn werkwijze komt, in het kort en wat geschematiseerd, neer op het volgende. Om de bruto fysieke productie te berekenen aan het begin en aan het einde van het gekozen tijdvak, probeert hij gegevens te verkrijgen over zaken als cultuurareaal, bouwlandareaal, areaal per gewas, fysieke opbrengst per ha van de gewassen, omvang van de veestapel, melkgif per koe, slachtgewicht van het vee en dergelijke. Door gemiddelde Oostvlaamse prijzen van de Produkten er bij te betrekken, komt hij tot de bruto geldelijke productie voor de akkerbouw en de veehouderij in de referentie jaren 1820 en 1850. Na aftrek van de geraamde kosten van de productie (zoals voor zaaizaad, aangekochte mest, dierlijke tractie, veevoer, onderhoud en afschrijving van kapitaalgoederen) en na bijtelling van de geschatte nettoproductie van de kleine bedrijfstakingen tuinbouw, fruitteelt en bosbouw, verkrijgt hij de totale Oostvlaamse agrarische productie in 1820 en 1850. Hieruit kan dan de produktiegroei in de landbouw tussen deze jaren worden bepaald. Vervolgens gaat hij in op de verdeling van het agrarisch inkomen. Voor de produktiefactoren grond, kapitaal en arbeid schat hij het inkomen, telkens voor 1820 en voor 1850.

Zijn belangrijkste bronnen voor 1820/1830 zijn de tabellen en staten per gemeente van de kadastrale schatting voor de grondbelasting (in België de 'kadastrale expertises' genoemd). Voor ca. 1850 is de landbouwtelling van 1846 zijn hoofdbron.

De lezer zal zich afvragen of dit en ander materiaal uit de eerste helft van de negentiende eeuw niet te globaal en te onvolledig is voor zo'n relatief verfijnde methode, die bovendien op een

¹ C. Vandenbroeke, 'Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, VIII (1979) 101. C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen, 'Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844' in: *AGN*, X (1981) 183, 188, 201.